

Прилітко І. Л.

Інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ У ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА 1943–1983 РОКІВ**

У статті розглянуто етичні поняття, репрезентовані на сторінках «Щоденників» О. Гончара. З'ясовано основу морально-етичних уявлень та переконань митця. Доведено, що визначальними чинниками формування аксіологічної системи, що постає зі сторінок «Щоденників», є закладені в дитинстві християнські принципи, що стали засадничими для життєвої й світоглядно-творчої позиції О. Гончара, а також воєнний досвід, що значно вплинув на переосмислення уявлень про людину, добро та зло, визначив формування власної життєвої позиції. Християнські цінності та досвід війни стали своєрідною світоглядною призмою сприйняття й оцінки подій та людей. На основі аналізу щоденникових записів розкрито семантичну та рецепційну специфіку таких понять, як свобода, любов, правда, праця тощо. Особливу увагу приділено значенню в світоглядній системі О. Гончара християнських цінностей, уявлень про Бога, людину, життя. З'ясовано, що пізнання діалектики людської природи поглибило потребу актуалізувати власним життям і творчістю значення морально-етичних цінностей, утверджувати гуманістичні принципи, що визначають сутність людини. Акцентовано на взаємозумовленому зв'язку релігійних, етичних та естетичних цінностей у щоденниковому дискурсі О. Гончара. Доведено, що «Щоденники» репрезентують їхнього автора не лише як письменника і критика, суспільного й культурного діяча, а й як глибокого мислителя, роздуми якого виходили далеко за межі світоглядних та ідеологічних рамок епохи, у яку випало жити й творити, багато в чому випереджали свій час, залишаючись актуальними і в контексті сьогодення.

Ключові слова: етичні цінності, щоденникові записи, Бог, людина, свобода, любов, правда, творчість.

Постановка проблеми. Етика як «система моральних норм і цінностей» [17, с. 204] у мистецтві й літературі «здавен поєднувалася з естетикою, складна взаємодія краси та добра у художній свідомості сягала гармонійного рівня калокагатії» [8, с. 353]. Етичні цінності (добро, правда, гідність, совість, справедливість, свобода, любов, щастя та інші) є основоположними у формуванні світоглядно-творчої парадигми О. Гончара (1918–1995), засвідчують зв'язок моральних та естетичних категорій, увиразнюють єдність життєвих і творчих принципів митця. Моральні чесноти стали основою моделювання характерів кращих героїв творів О. Гончара, підґрунтям ідейно-естетичних інтенцій його творчості, чинником формування ідіостилю, що синтезував ліричні й епічні, романтичні та реалістичні ознаки й вирізняється прагненням до ідеалу, яким для митця й була висока моральність, адже, як влучно зазначає М. Наєнко, моральне для О. Гончара – «це те, в чому висвічується невмируще, гармонійне, вічне» [10, с. 330]. Хоча діяльність і творчість письменника розгорталися у складних умовах

радянської атеїстичної дійсності, де офіційно декларовані морально-етичні поняття насправді були знецінені, проте його «Щоденники», листи, художня й публіцистична спадщина засвідчують ключову роль у світоглядній та ідейно-естетичній системі митця гуманістичних, християнських цінностей, розкривають притаманний йому «інстинкт добра, справжній і прекрасний» [18, с. 85]. Вихований у простій селянській родині своїх бабусі й дідуся (по матері), пройшовши складні випробування війною, полонем, де не раз зазірав у очі смерті [5, с. 55], О. Гончар пізнав та усвідомив цінності, що визначають основу буття людини. «У дитинстві я був дуже релігійний. Найперше завдяки бабусі. І те почуття, що відтоді лишилось, не раз потім допомагало мені в житті й у творчості» [6, с. 366], – занотував О. Гончар 19.03.1979. Упродовж всього життя визначальними для нього залишалися закладені в дитинстві християнські цінності, здобуті життєвим досвідом морально-етичні переконання, які пройшли випробування стражданнями, сумнівами, пошуками, поразками й перемогами. Саме завдяки цьому, живучи

й творячи в тоталітарній державі, митець зумів залишитися самим собою, не йшов на компроміси зі власною совістю, що переконливо підтверджує його щоденникова спадщина (яскравими в цьому контексті є такі рядки: «Був там, де інших калічило, спотворювало назавжди. Але якщо твій дух, мужніючи, розвиваючись, спромігся видобути звідти, спромігся розламати залізобетон нормативів, косності, звичайностей, зручностей і – наперекір усьому – знайшов у собі силу підвестися до розуміння справжніх цінностей життя і мистецтва, зміг виборотися з найтяжчими зусиллями із того дна до горизонтів з їх океанно-чистим повітрям – то хіба ж це не найбільша з заслуг? Хіба ж це не перемога духу, що його потенціал в людині куди більший, ніж декому уявляється?..» [5, с. 423].

Постановка завдання. Дослідники неодноразово звертали увагу на важливість етичних цінностей, гуманістичних, духовних, релігійних концептів у світоглядно-творчій парадигмі О. Гончара, але аналізували їх на матеріалі його художньої прози [7; 9; 10; 11; 12; 13; 16]. Щоденникова ж спадщина, хоча вже й була об'єктом вивчення [1; 2; 3; 14; 15], проте в аспекті розкриття у ній філософського виміру, зокрема етичних цінностей, досі залишається належним чином не осмисленою, що й визначає актуальність цієї статті.

Виклад основного матеріалу. «Щоденники» О. Гончара, які він вів упродовж усього життя, репрезентують різні іпостасі їх автора, розкриваючи його як непересічну особистість, громадського й культурного діяча, письменника, літературознавця, а також філософа, мислителя. За спостереженням Я. Вельможко, щоденникові записи О. Гончара «позначені екзистенційним світосприйняттям з таким очевидним прагненням до реалізації внутрішньої свободи, з пошуками сенсу власного існування, що передбачало формування власної системи моральних координат» [1, с. 10]. Щоденникові нотатки відтак стали формою фіксування й визначення в життєвому вирі, в собі, в людях, у творчості суттєвого та істотного, своєрідним способом пізнання світу, власної природи, в контексті чого викристалізувалися етичні цінності, ключові для творчої індивідуальності О. Гончара.

Часом осмислення й переоцінки уявлень про життя, людину, самого себе стала для О. Гончара Друга світова війна, на яку він пішов зі студентської аудиторії добровольцем і фронтами якої пройшов до кінця. Ключовими чинниками формування життєвого досвіду О. Гончара періоду війни, як засвідчують щоденникові записи,

є страждання, чітке бачення добра й зла, і, відповідно, осуд зла, насилля, братовбивства, уособленням яких стала війна: «Через три дні буде два роки, як почалася війна. Два роки, а скільки страждань, скільки мук та поневірянь для народів! Чи буде коли оцінено все безглуздя й злочинство цієї бойні, чи будуть коли її творці навіки прикуті до ганебного стовпа!» [5, с. 9]. Війна поділила життя на «до» і «після», визначивши існування в межовій ситуації, у якій прийнятні, зрозумілі цінності мирного життя піддаються переосмисленню («Найдеться ли стільки огня тепер к труду, сколько было до войны? Да и не разуверились мы в нем? Кажется, да» [5, с. 89]. Жорстокість і безглуздя війни змусили багато що зрозуміти, переоцінити, зокрема й похитнути усталені уявлення про людську природу, про силу добра й зла: «Людина з усіма її думами й почуттями топчеться важким чоботом солдата, а солдат, сам розчавлений фізично й морально, вмирає, не знаючи за що» [5, с. 9]. Війна розкрила природу людини, її справжню натуру, силу й слабкість. У контексті воєнних випробувань особливого значення набули такі цінності, як взаєморозуміння, взаємодопомога, дружба – це О. Гончар відчув під час спілкування з американським солдатом [5, с. 117]. Поглиблене осмислення добра та зла у світі й людській природі спонукало до визначення власної позиції: у автора «Щоденників» формується чітке неприйняття несправедливості, прагнення боротися зі злом (перебування О. Гончара в полоні, повернення після поранень на передову найяскравіше засвідчують його пріоритети). Щоденникові записи репрезентують шлях автора від непримиренності зі злом до вияву мужності й патріотизму («Я не жалею, если я погибну в бою, это все-таки лучшая из смертей – погибнуть за Украину» [5, с. 24]). Досвід перебування в межовій ситуації значною мірою визначив морально-етичні орієнтири, позначився на світоглядній позиції, став своєрідною призмою сприйняття життя («Холодна Гора, колючий дріт і те пекло криваве <...>. Втручатимуться вони в життя і редагуватимуть його до кінця днів твоїх» [6, с. 105]), основою оцінки інших (прикметним тут є ставлення О. Гончара до свого колишнього вчителя – Ю. Шереха: «Думаю: що ж нас розділило? Атлантичний океан? Ні, щось далеко більше за океан – колючий дріт Холодної Гори... Відстані океану можна подолати, а цю, фашистським дротом розмежовану... Її вже ніколи не перейти» [6, с. 133]). Воєнний досвід став і тим контекстом, у якому відбулося поглиблене осмислення християнських цінностей, що

тісно переплетені з етичними принципами. Як слушно зазначає Я. Вельможко, О. Гончар «пройшов шлях від народного розуміння релігії, успадкованого у родинному колі, до екзистенційних його смислів, де Бог є “абсолютне Ти”, до визнання Божественного лише через акт віри» [1, с. 15]. Щоденникові нотатки розкривають рецепцію війни О. Гончарем крізь призму християнського світогляду: «Тепер можна повірити, що це наближається час розплати з людством за всі його злочини, що це наближається великий Страшний суд» [5, с. 9]. Екстремальні умови війни загострили потребу думати про Бога («Сьогодні переправились на понтонах через Днепр. <...> Плыл и думал о Боге. Придется ли снова вернуться на родное Левобережье» [5, с. 25]), звертатися до Нього, шукаючи відповіді на запитання, що постають у контексті війни, усвідомлюючи трагізм буття, людську та власну амбівалентність («Боже, какое ты счастье дал человеку и как он не умеет употребить его! Зачем и я еще призывал к убийству? Прости, Господи, меня, великого твоего мученика. Не могу писать – я рыдаю, рыдаю за вас, люди, прекраснейшие и глупейшие создания нашей Божьей Земли! Мучусь, мучусь, за что мне такие мучения?» [5, с. 54]). Постійна загроза смерті (в бою чи від випадкової кулі) посилювала відчуття присутності Бога («Сколько раз за эти дни я виделся воочию со смертью. <...> Какая-то высшая сила сохраняет меня. <...> Кто-то за меня молится <...>. Пока Бог милует меня, грешного. <...> Да поможет мне Бог в новом, неизвестном краю, как помогал раньше. Помню я днепровские молитвы» [5, с. 55, 66, 68, 85]). Через багато років після війни, осмислюючи пережите на її дорогах, О. Гончар занотував: «Іноді здається, що сам Бог тебе зберіг, щоб ти ще побув на цьому білому світі, щоб міг щось добре зробити для свого народу!» [6, с. 441].

Переживши жахи війни, О. Гончар осмислив важливе значення цінностей свободи та миру, їх утверджував своєю громадською й творчою працею упродовж життя, про них просив Бога [5, с. 178]. У горнілі війни загостилася потреба любити світ і людей, увиразнилося усвідомлення того, що життєві «терни й каміння» дозволяють побачити красу навколишнього й оцінити життя («Чим більше було тернів цих піді мною, чим гіркіше було для мене особисто повітря, тим виразніше бачив я – яка красуня-таки оця наша зелена планета у білих квітах міст...» [5, с. 119]). Основи християнської моралі, закладені в дитинстві, дозволяли вистояти й зберегти морально-етичний

стрижень. Щоденникові записи репрезентують різні форми апелювання О. Гончара до Бога (звертання, подяка, прохання про допомогу та інше). Прикметно, що паралельно зі словом «Бог», на сторінках «Щоденників» фігурують поняття «вища сила», «сила Всевишня», «сила небесна» [5, с. 411; 6, с. 78, 91, 187]. На непростих життєвих шляхах Божий захист ставав запорукою збереження морально-етичних основ («Сило небесна, допоможи усе перебути, дай міць. Дай не здрибніти серед літературних чиновників, серед чвар...» [6, с. 91]). О. Гончар відчував і визнавав Божий промисел як у житті, так і у творчих пошуках. Показовими є щоденникові нотатки, зроблені в період написання «Собору» («Дай Боже, вивершити “Собор”! <...> Мені помагає вища сила. Назову її по-давньому: Бог. І дякую їй» [5, с. 410–411]), під час праці над іншими творами («Зараз піду в собор св. Софії і подякую Марії Оранті, що дала мені сили – в такому стані довести хоч півроботи до кінця (йдеться про роман «Циклон». – І. П.); «За 23 дні написав роман («Берег любові». – І. П.). Бог поміг» [6, с. 55, 228]). Естетичні витвори, справжні твори мистецтва завжди позначені присутністю Бога, адже «все найпрекрасніше – то все богонатхненне» [6, с. 254]. Лише в наближенні до Бога людина стає сама собою, виразніше розуміє цінності життя – таке спостереження О. Гончар фіксує 20.06.1955 під враженням оголошеної на засіданні ООН хвилини, присвяченої «молитві чи роздумам... Думається, що саме в цю хвилину всі присутні стали справжніми людьми і подумали про те істинне, ради чого вони зібрались сюди» [5, с. 188]. Краса світу, прагнення душі свідчать про присутність у них Бога: «Сонце за дубами сідає, чисте, величезне, прекрасне сонце, ніколи очі мовби й не бачили такого. Дивишся – і аж хочеться сказати: – Господи, ти є, деь там ти – у великих світах, у далеких далечах!.. Бо інакше чому ж так лине душа, чому так спрагло шукає? І не порожнечі шукає, а вічного буття...» [6, с. 471]. Навколишній світ сприймається як Боже творіння, яке водночас перебуває під загрозою, потребує захисту: «<...> душа справді прагне віри в отой великий акт Першотворення. <...> Так, Божий світ! Досконалий, завершений... А по ньому дикун пройшовся: поосушував заплави річок, а з річок, що вільно кляли своє русло, поробив прямолінійні канали, що тепер пересихають» [5, с. 389]. Розуміння Бога як творця світу, джерела всіх благ [17, с. 58] поглиблює потребу оберігати й плекати добро та мир, які у трагічних і буремних перипетіях ХХ ст. опинилися під загрозою знецінення.

Християнство значиме своєю гуманністю й розуміється автором «Щоденників» як основа духовності: «Самоусвідомлення людства виявило себе в християнстві. На відміну від часів варварських, тут людина, може, вперше досягнула свою вершинність серед усього суцього, відчула свою місію, свою незвичайність. Духовне стало могутньою рушійною силою життя. <...> З усіх відомих учень найгуманнішим таки, очевидно, є християнство» [6, с. 262, 432]. Для автора «Щоденників» християнство – це і духовна сфера індивідуального буття («Почуваю, що душа належить до цього світу – світу християнства. Все найвище і найпрекрасніше – тут» [6, с. 261]).

В аксіологічній парадигмі світоглядно-творчої сфери О. Гончара ключовою є інтенція ствердження добра як етичної цінності й засудження його антитези – зла, насамперед у внутрішньому світі, адже всі суспільні процеси – похідні від тих, що постають у духовній сфері людини. Тому першочерговим залишається збереження й плекання гуманістичних цінностей («Розсипались імперії Македонських та Цезарів, зоставалась Сократова мудрість: людиною будь!...» [6, с. 483]). Риторичним у цьому сенсі звучить запитання, що виникає в автора «Щоденників» під час перебування у Франції біля арки Перемоги: «<...> невже вічна трагедія людства таїться в самій природі людини?» [5, с. 179]. Як проникливий митець О. Гончар бачив добро й зло людської душі, боляче сприймав нехтування моральними цінностями, «озлидніння» душі [5, с. 9]: «Жахливо бачити людей, в яких все менше залишається людського...» [5, с. 421]; «Я давно вже не бачив мужніх людей. [...] Міщани, ганчір'яні міщани обступають тебе і так мало лицарських душ!» [6, с. 8, 78]. На складних дорогах життя О. Гончар пізнав і людське добро, і людське зло; особистий досвід спілкування з різними людьми, їхня позитивна й негативна роль у власному житті формували відповідне ставлення й оцінку («Люди, люди! Велич вчинків і краса гармоній поєднуються в вас із потворністю, дріб'язковим мотлохом...» [6, с. 72]). Людина розкривається в непростих життєвих ситуаціях, проявляючи свою справжню натуру. Особливо виразно це засвідчено в контексті сприйняття роману «Собор», а, відповідно, й ставлення до його автора. Боляче сприймалося нерозуміння, нещирість, несправедливість. «Знаю біль рани. Біль холоду. Голоду. Та найтяжчий – біль душі, біль самотності, несправедливої образи» [6, с. 28], – занотовує О. Гончар 13.07.1968 у розпал цькування його партійною критикою. Роз-

чарування в людях, друзях було особливо складним випробуванням: «Гірко бачити, як навіть серед тих, кого вважав друзями, з'явилися відступники, чії дрібненькі очі бігають при зустрічі винувато, бо знають ціну вчиненому, знають, що ім'я тому – підлість, відступництво, принизливе лакейство <...>» [6, с. 151]. На цьому тлі особливо цінними були розуміння й підтримка: «Цькування триває. <...> І ось в одну з таких найтяжчих хвилин дзвонить Ю. Мокрієв. <...> І говорив дуже щедрі слова. Я чув, як людина хвилюється, і я думав про Бога, який послав мені в цю тяжку мить цю крихту духовної підтримки...» [6, с. 142].

Діалектика людської природи для О. Гончара особливо виразно розкривається під час поїздки до Німеччини у травні 1963 р.: «Це недалеко від Веймара. <...> Майже поряд вони: чарівні місця, де народжувався один з найбільших витворів людського генія, і – фабрика смерті, де стоять модерні кремаційні печі і лежить ламповий абажурчик, зроблений з людської шкіри... <...> хочеться думати, хочеться вірити, що зло не все-сильне, що людина переможе звіра, який час від часу прокидається в ній» [5, с. 314–315]. Пізнання людської природи на основі життєвого досвіду, спостережень, художньої творчості спонукає до формування оціночної позиції та пошуків відповідей на складні питання: «Чесність, відвертість – етична норма, закон для тебе, коли йдеться про людей. А як бути з потворами?» [6, с. 32]. Лише у площині християнських цінностей можливі відповіді: «Навчитись прощати – це чи не найбільша з мудростей. <...> Знікчемнілі, безпринципні люди, в яких уже нічого від письменника не залилось... Гидко. Та хай. Навчись і їм прощати... <...> Умій прощати! Це таки, мабуть, найвище мистецтво життя» [6, с. 72–73, 538].

Щоденникові нотатки розкривають рису їх автора – небайдужість, про що зазначає й упорядниця «Щоденників» – дружина письменника Валентина Гончар: «<...> про що б не йшлося, автор ніколи не був байдужий до важливих проблем буття: чи йшлося про національну культуру, чи про духовне здоров'я нації, про те, що йому боліло повсякчас» [4, с. 6]. Небайдужим О. Гончар був у ставленні до людей, намагаючись зрозуміти, підтримати, допомогти. Автор «Щоденників» боляче сприймав дегуманізацію суспільства, прояви егоїзму, зосередженість лише на власних інтересах, втрату здатності бачити іншого: «Ми не вміємо поважати людину, хоч так багато говоримо про це. Живемо для планів, усі зусилля – наних, асамимневистачає нервів, щоббути

лагідними, добрими до інших... слова наші дуже розходяться з ділом. Поважати людину – це ж ціла наука, наука душі, а в нас вона забута, чи ніколи й не починалась» [6, с. 182]. Особлива роль у цьому належить письменнику, який як своєю творчістю, так і життям має стверджувати гуманістичні цінності: «Відмовити людині, тим паче письменникові, у праві захищати, у праві бути гуманним – це відмовити йому у праві бути самим собою. <...> Художника робить художником душа, її здатність вболівати за людство. <...> Письменник, так само як і лікар, повинен мати чисте співчутливе серце, правдивий характер, відрізнятись великою поміркованістю і постійним прагненням робити добро» [6, с. 37, 62, 351]. Як щоденникова, так й епістолярна спадщина засвідчують небайдужість і чуйність О. Гончара в ставленні до інших («<...> чужий біль часом ранив тебе глибше, ніж свій власний. <...> маєш нести іншим себе – до останнього. Хоч слово, хоч крихту душі – роздай усе, в цьому смисл...» [6, с. 455, 470]), прагнення словом чи ділом допомогти різним людям, які зверталися до нього як до депутата, громадського діяча. Високі посади та доступ до влади О. Гончар використовував з метою допомогти людям. Промовистими тут є такі рядки: «Не знаю, як щодо інших, а письменника сила влади може приваблювати лише тим, що дає змогу захистити чи зробити комусь добро. <...> Іноді думалось: я нічого не вартий, якщо не в спроможності комусь допомогти» [6, с. 71, 238].

Тенденції епохи увиразнювали процес втрати духовності, знецінення гуманістичних принципів: «Перед нестримним натиском технічної цивілізації людство фактично лишається духовно незахищеним. <...> людство в чварах, у бурях взаємної гризні, зненависті, підступів, погроз... Ми не стаємо кращими! Рід людський переживає чи не найтяжчу з епох» [6, с. 433, 498]. «Щоденники» О. Гончара рясніють творчими задумами, начерками майбутніх творів, розкривають теми, до яких він планував звернутися. Магістральну з них зафіксовано у записі від 13.06.1956: «*Людяне в людях / тема/*. <...> треба її здійснити» [5, с. 206]. Формувати й плекати в людині етичні цінності, на переконання О. Гончара, покликана й література: «Твій обов'язок навчити їх (читачів. – *I. П.*) людяності, терпимості, почуття гідності й самоповаги, не віддільної від почуття поваги до інших. <...> Покликання літератури: відкривати людину в людині. <...> після релігії мистецтво – це, здається, остання з фортець гуманізму» [6, с. 391, 555, 557]. В щоденникових записах простежу-

ється прагнення збагнути людину, пізнати її природу через фіксування окремих спостережень («Людина розкривається в усмішці» [5, с. 417]; «Людина одного болю: тільки свого. А є люди з болем – за всіх» [6, с. 17, 195]), увиразнюється розуміння унікальності людської особистості («Для великої літератури серед людей пересічностей не існує, не повинно існувати. Є затуркані, знівечені, отуплені, згублені, є істоти нещасні в своїй примітивності, але життя кожного з них таке ж єдине, таке ж унікальне, як і в геніїв» [6, с. 272]). Філософсько-етичний характер мають міркування О. Гончара про самопізнання як шлях до моральної досконалості та вільного розвитку особистості: «Людина доти не справжня, доки власними зусиллями не стане себе відкривати, щоб вийти на простори своєї душі. Тільки тоді буде розвиватись природно і вільно» [5, с. 325]. Самопізнання, а відтак постійне самовдосконалення – таким, за О. Гончарем, має бути шлях розвитку особистості: «Кожна людина повинна сама виховати в собі людину» [5, с. 328]. Основа людської сутності – духовність («Суть людини – в її духовній унікальності» [6, с. 66]), що потребує постійного вдосконалення («Досконалість досягається не тоді, коли більше нема чого додати, а коли вже нічого більше не можна відняти» [5, с. 374]). Автор «Щоденників» повсякчас акцентує на цінностях, без яких втрачається людська сутність: «Є втрати тяжкі. Але коли людина втратить дар співчуття, тоді вже все – людини нема. [...] Нашу індивідуальність створює пам'ять. Коли зникає пам'ять – зникаємо й ми. [...] Все, що було, – це наша пам'ять, наше багатство, це зрештою і робить нас людьми» [6, с. 158, 159, 270].

Досвід війни значно вплинув на глибше осмислення О. Гончарем тих цінностей, що були закладені в дитинстві, а також на переосмислення вже сформованих поглядів на значення таких категорій, як «свобода», «любов», «правда», «праця» та ін. Саме з горнила війни О. Гончар виніс розуміння визначального значення у людському житті цінності свободи. Весь його творчий доробок засвідчує ствердження сутності, значення, пошуки шляхів реалізації та форм втілення свободи. «“Ідеальне” життя, доводить О. Гончар, немислиме без свободи як найвищої цінності людської особистості. <...> Незнищеною залишалася у всі віки тільки любов людська. Чи не вона, бува, є вершиною свободи? Автор не поспішає зі ствердною відповіддю на це найманливіше для романтиків питання <...>» [10, с. 331], – зазначає М. Наєнко. У щоденникових записах свобода постає

гуманістичною цінністю, основою інших моральних чеснот, набуває значення загальнолюдської цінності, поширення і зростання якої є запорукою існування людства: «Свобода самою природою своєю безмежна; вона протилежність всякому утискові і обмеженню. Вона також не статична. Може зростати і ростиме, досягаючи апогею при утвердженні по всій земній кулі нового, гуманістичного...» [5, с. 137]. Осмислюючи свободу як принцип людського буття, О. Гончар розкриває значеннєві аспекти цього поняття. Розуміння громадянського й політичного значення свободи поглиблюється під час візитів у складі письменницьких і дипломатичних делегацій за кордон. Відчуваючи різницю пануючого у 50-х роках суспільно-політичного ладу в радянській Україні та в Америці, О. Гончар зауважує: «Є і те, що вони називають свободою» [5, с. 190]. Життя і творчість в умовах тоталітарної держави утверджують переконання у тому, що свобода має стати принципом суспільного життя: «Тільки вільний обмін думок вентилює застоєне, затхле повітря – іншого способу очищення нема» [6, с. 402]. Особливого значення свобода набуває в сфері творчості. Між свободою й творчістю О. Гончар простежує взаємоумовлений зв'язок: справжній митець не здатен творити без свободи («Бо свобода – його професія. Передумова творчості. <...> Художник – це той, хто здатен дивитися на світ вільними очима» [6, с. 80, 578]), з іншого боку – «Творчість, духовне життя робить людину вільною» [5, с. 381]. Про важливість для О. Гончара свободи творчості свідчить щоденниковий запис від 29.01.1966, зроблений після розмови з партійним керівництвом: «І давали зрозуміти, що ще не пізно поправити становище. І що як далі стоятиму на своєму, то втрачено буде багато – і цеківство, і депутатство. Який тупий і жалюгідний шантаж! Та плювати мені на всі чини, якщо їх треба добувати ціною свободи – свободи художника!» [5, с. 371]. Ціннісне значення свободи пов'язане з категоріями вибору, відповідальності [17, с. 570–571], а також правди, гідності, честі, що в цілому формує «підвалини моральної самореалізації особистості» [17, с. 571]. Про складність морально-етичної й естетичної самореалізації, відстоювання власного вибору залишатися вільним митцем в умовах тоталітарної дійсності йдеться у записі від 04.09.1966: «Доводиться виборювати кожен день творчого життя. Навіть якщо йдуть на тебе гори, цілі буруни брехні і цинізму – мусиш вистоювати. Інакше не можна. Дух мусить мати свій суверенітет» [5, с. 392]. Щоденники засвідчують гостру

потребу автора в особистісній і творчій свободі, що особливо актуальною поставала в радянських реаліях («Хочу свободи. Варто віддати все за неї чи хоч за тінь її» [6, с. 73]).

Цінність свободи тісно пов'язана з іншими етичними поняттями, адже «свідомість моральної свободи актуалізується почуттям любові, іншими морально-ціннісними переживаннями» [17, с. 571]. Так, значну роль у системі етичних цінностей відіграє любов. У щоденниковому дискурсі О. Гончара цей екзистенціаль людського буття репрезентований у декількох значеннєвих аспектах. Любов до рідної землі, осмислена й поглиблена війною, була пронесена митцем упродовж всього життя, засвідчена його громадською й творчою діяльністю. Любов до Батьківщини в розумінні О. Гончара – це те, що робить людину людиною, є орієнтиром її діяльності й запорукою гідного життя: «Любов до Вітчизни – найвище почуття. Воно дасть людині стійкість у горі, воно виведе її з манівців, з помилок на вірну дорогу. <...> В цій любові знайдеш і опору, і радість, і смисл життя» [5, с. 171–172]. В аксіологічній парадигмі О. Гончара простежується взаємоумовлений зв'язок моральних та національних цінностей, в систему яких входять поняття мови, народу, рідної землі. Прикметними тут є такі щоденникові записи: «По ставленню до рідної мови можна судити про моральний і інтелектуальний рівень людини» [5, с. 409]; «<...> без любові до мови, до рідної культури нема письменника. <...> Перехід на суржик означає здрибніння душі, її зубожіння <...>» [6, с. 353]. Єдність етичних та естетичних почуттів простежується в любові як до рідної землі («Україна – країна краси! Так думаєш, куди б не їхав: чи в Карпати, чи в степи, чи на Сумщину...» [5, с. 364]), так і світу, планети («<...> думаєш, що краса ця, мабуть, таки ніде не повторюється, що планета ця, оповита голубінню океанів, серпанком повітря, що красуня вона незрівнянна, здатна навіювати щось майже містичне...» [5, с. 392]). Любов як етична категорія стає основою формування естетичного почуття. Численні щоденникові записи фіксують замілювання О. Гончарем красою навколишнього світу, свідчать про його безмежну любов до життя («Красива планета. Озираючи її, щоразу почуваш короткість життя. Іноді здається, що зараз живеш тільки начерк, перший варіант життя, його чернетку. Потім почнеш його завдруге, начисто, по-справжньому...» [5, с. 381]; «Яке таки прекрасне життя! Саме по собі...» [6, с. 202]).

Любов до рідної землі, до життя у ціннісній системі О. Гончара невіддільна від любові до людини. Прикметним у цьому сенсі є щоденниковий запис від 08.06.1955: «Мене розбирає не професійна письменницька цікавість до цих людей, – я до них, незнайомих, почуваю любов. <...> Я так хотів би усім їм щастя» [5, с. 178–179]. Так було і в житті, й у творчості митця: на людину як цінність і суб'єкт спрямовані його любов, прагнення зрозуміти, допомогти, подарувати радість, відчуття повноти й сенсу життя (невипадково О. Гончар занотував прислів'я степів, що виявилось близьким його душі: «Зустрівши людину – порадуй її!» [5, с. 328]). Любов є передумовою пізнання, досягнення як окремої людини, так і всього людства: «Людство таке різнолике! І чим його обійняти, досягти, охопити. Тільки любов'ю» [6, с. 200]. Любов одухотворює й продовжує молодість душі («Часом кажуть мені: – Такі літа... І все ж ти ще молодий. Відповідаю: – Мене любов робить молодим» [6, с. 366]), а як зворотна реакція надає сил жити й творити: «Маю любов іншу, любов трудових людей і їй віддаватиму себе до кінця, з ними бути хочу, я їм потрібен, вони мене прийняли в душі свої» [5, с. 378]. Переконав, що в основі життя й творчості – любов до людини, визначило й ставлення О. Гончара до поглядів мислителів та філософських систем. Зокрема, про філософію Г. Сковороди він писав: «Тепла філософія Сковороди... Так про неї можна сказати. Справді, тепла, людяна на відміну від тих струнких та холодних німецьких побудов – філософських систем [...]. Наскрізь гуманістичний він у своїх всежиттєвих шуканнях, цей наш український Сократ...» [6, с. 202]. Натомість не сприймав мистецтва абсурдистів та філософії екзистенціалізму: «Який смисл у театрі абсурду, в романі абсурду? Ще раз сказати, що людина маленька, безсила? Яка вона іграшка в руках судьми? Той по суті зраджує мистецтво, хто виганяє з його сфери, з своєї творчості ідеал краси, любові, взаємопідтримки людей» [6, с. 43]. Любов, як і свобода, в аксіологічній системі щоденникового дискурсу мислиться як передумова й основа творчості: «Наша письменницька професія – це професія закоханих, стан закоханості – стан творчий. Без цього тільки й лишається писати мемуари. <...> У літературі, як і в житті, все зрештою виникає з любові. З любові до народу, до людини, з любові до правди-істини. <...> любов несе красу» [6, с. 87, 455, 564]. Прикметними є щоденникові міркування про ще один вияв любові –

кохання. На переконання О. Гончара, «святе це почуття мусить бути об'єктом і піснею мистецтва» [5, с. 322]. Кохання для автора «Щоденників» невіддільне від інших етичних цінностей, стає передумовою й умовою їх прояву: «Кохання робить людину сміливою, відважною, винахідливою. Кохання очищає й підносить» [5, с. 137]; «Як людина одразу кращає в усьому, стає великодушною, проникливою, терпимою, проймається мудрістю доброти... Наскільки чуйніша до всіх стає вона при цим святі душі, як легко їй дається бути щедрою і справедливою, вона оцінить прекрасне, побачить суттєве, оте, що сяє в людині, а дрібне вона вибачить <...>» [6, с. 117].

Розуміння автором «Щоденників» концепту «правда» засвідчує зв'язок етичних та естетичних цінностей. Щоденникові записи репрезентують правду як ціннісне поняття морально-етичної сфери, що було ключовим у житті й діяльності О. Гончара («<...> живи чесно, живи правдиво» [6, с. 140]). Принцип правди, який «засвідчується життям чи особистим прикладом» [17, с. 507], визначив честь і гідність поведінки, принциповість поглядів та непохитність позиції, що в умовах тоталітарної держави було приводом для критики й цькування [5, с. 371–372]. Зазнавши несправедливих звинувачень через власну україноцентричну позицію (виступи проти репресій, на захист української мови), О. Гончар зазначав: «Звичайно, це змінить докорінно моє громадське становище. <...> Але ж іншого виходу в мене не було. Хай уже, аніж жити з розтоптаним сумлінням. Хочу дивитись чистими очима в вічі дітям своїм і друзям. <...> Може, це якраз і наблизить мене до того, що є найдорожчим, до становища вільного художника? Бо тільки ж у такому становищі й можеш почувати себе людиною» [5, с. 372]. Зорієнтованість на концепт правди визначає інтегрованість у сферу свободи, що засвідчує взаємозумовленість етичних цінностей. Не зраджуючи своїх принципів, пройшовши складі випробування на морально-етичну стійкість, О. Гончар виборює право на правду, про що йдеться у щоденниковому записі від 1.04.1979. На сторінках «Щоденників» зустрічаємо й ставлення до тих, хто зневажав принцип правди («Цей політичний авантюрист і фігляр К[орній] чук знову стоїть на трибуні, на тій самій, яку стільки разів уже оббрехав, перебрехав, загидив піною лестощів, панегіриків, безпринципності й фальші» [5, с. 372]). У вимірі творчої діяльності правда та її еквівалент істина, сполучені з ідеєю

справедливості [17, с. 507], для О. Гончара є ключовими орієнтирами та принципами («Не зневаж своє перо пустим, чи заляканим, чи купленим словом» [6, с. 42]), основою естетичних цінностей («Краса в правді – давня істина, яку пишуча братія, на жаль, часто забуває» [6, с. 143]), набувають значення ознаки досконалого художнього твору: «Виховувати можна тільки правдою. Про це нам слід пам'ятати, коли говоримо про виховну функцію літератури. <...> В романі повинна бути поезія думки, поезія пошуків істини» [5, с. 250, 345]. Роздуми про морально-етичні питання спонукали до глибшого усвідомлення сенсу естетичних цінностей, увиразнюючи шлях від етики до естетики й засвідчуючи їх взаємозумовлений зв'язок: «<...> де краса й правда в гармонії – це ж ідеал мистецтва! Саме це ж й маємо пробуджувати в людях – почуття художнє, почуття високе, шляхетне, пробуджувати бажання краси як вічної правди!» [6, с. 445].

Важливе аксіологічне значення для О. Гончара має поняття праці, що мислиться у зв'язку з такими етичними чеснотами, як правда, честь, гідність, обов'язок. Праця є цінністю, що звеличує людину («Людина, яка напружено працює, викликає в мене пошану як творець, як представник культу» [5, с. 149]; «Людина собою зігриває свою власну працю, осмислює її, одухотворює» [6, с. 248]), робить мудрою («Мудрість – у праці» [6, с. 100]), продовжує тривання буття («Переходить у віки не той, хто руйнував Михайлівський Золотоверхий [монастир], а той, хто його будував» [5, с. 407]). Натхненна праця за покликанням прирівнюється до творчості (таке розуміння праці втілював О. Гончар в образах героїв творів «Соняшники», «Жайворонок», «Микита Братусь», «Щоб світився вогник», «Білий лотос» та ін.). Праця за покликанням – гуманістична в своїй основі, адже є самореалізацією, надає сенс життю («Тільки коли працюю – живу. <...> Коли я не працюю – я хворий» [6, с. 342, 498]) й приносить добро іншим: «Викликає пошану чабан, що досконало знає степ і отару; захоплення вартий шофер, що віртуозно веде машину, і скульптор з меткими руками, і дипломат, що вільно володіє багатьма мовами... Людина, що вміє, – це чудово, а надто ж тоді, коли вміння її несе в собі доброту і радість для інших» [6, с. 161]. На тлі натхненної праці за покликанням увиразнювалися справжні цінності й відкидалося все несуттєве: «Відкинути все другорядне, дрібне, не зважати, віддатися повністю праці, бо тільки вона щось значить, тільки їй присвятити решту

днів <...>» [6, с. 164–165]. Творча праця для О. Гончара була порятунком у вирі життєвих негараздів. Так, у непрості часи, залишаючи головування Спілкою письменників України, він занотовує: «Набирайся мужності. Терпіння. Не раз знаходив порятунок у праці. Отож – “до праці такої, щоб світилась натхненням...”» [6, с. 90].

Щоденникові записи О. Гончара сповнені роздумів про цінність життя, діалектику тимчасового й вічного в його плині (показовими є такі рядки: «Немає вічності без нічого, вічність тільки через конкретне, реальне щось: через людську долю. Через витвір мистецтва... Через росинку на зеленім листку...» [6, с. 28]). Життєвий досвід, світоглядні й творчі пошуки увиразнили усвідомлення трагізму й швидкоплинності людського існування («<...> життя людське самою своєю природою трагічне. <...> Трагізм людини в її величі, в прагненні до пізнання ідеалу, якого їй, певне, ніколи не досягти» [6, с. 587]), що спонукало до пошуків цінностей, які надають сенс життю й уможливають його тривання поза фізичними вимірами буття. Такими цінностями постають творчість, мистецтво. Власне розуміння мистецтва жити О. Гончар розкриває в таких рядках: «Вищий смисл жити – в самій здатності жити, розвиватись, відчувати красу буття... Хіба ж цього мало? Жити просто, у добрих вчинках» [6, с. 490].

Висновки і пропозиції. Отже, щоденникові записи репрезентують О. Гончара не лише як письменника і критика, суспільного й культурного діяча, а і як мислителя, роздуми якого виходили далеко за межі світоглядних та ідеологічних рамок епохи, у яку йому випало жити й творити, багато в чому випереджали свій час, залишаючись актуальними і для сучасників. «Щоденники» О. Гончара розкривають непересічність мислення автора, його світогляд, увиразнюють ключове значення у його життєвій і творчій діяльності гуманістичних принципів. Етичні цінності, репрезентовані в щоденниковому дискурсі, є засадничими у художньо-естетичній системі творчості митця, в ідейному змісті творів, у структурі художніх образів, що засвідчує взаємозв'язок індивідуально-особистісної й творчої сфер. Аксіологічна система, що постає зі сторінок «Щоденників», формувалася на основі закладених у дитинстві християнських принципів, що стали засадничими для життєвої й світоглядно-творчої позиції О. Гончара, на воєнному досвіді, в контексті якого відбулося переосмислення уявлень про людину, добро

та зло. Християнські цінності та досвід війни стали своєрідною світоглядною призмою сприйняття й оцінки людей і подій. Пізнання діалектики людської природи поглибило потребу актуалізувати значення морально-етичних цінностей, що визначають сутність людини. Як засвідчили спостереження, ключові в контексті щоденникового дискурсу О. Гончара цінності свободи,

любові, правди, праці, розкриваючись у різних контекстах, набувають семантичної багатозначності й виказують взаємозумовленість зв'язку релігійних, етичних та естетичних концептів. Перспективним у руслі цієї проблематики є розгляд особливостей репрезентації етичних категорій у щоденникових записах О. Гончара 1984–1995 рр., а також у його листуванні.

Список літератури:

1. Вельможко Я. Щоденники Олесь Гончара: проблематика, образ автора, стиль : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2015. 19 с.
2. Галич А. Щоденники Олесь Гончара в парадигмі соціальних комунікацій і літературознавства : монографія / А. Галич, В. Галич, О. Галич. Луганськ : СПД Резніков В.С., 2013. 88 с.
3. Галич О. Олесь Гончар у вимірах non fiction : монографія. Луганськ : Книжковий світ, 2011. 260 с.
4. Гончар В. Записники Олесь Гончара (Голос його душі). *Гончар О. Щоденники : В 3-х т. : Т. 1 (1943–1967) / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. 2-ге вид., випр.* Київ : Веселка, 2008. С. 5–7.
5. Гончар О. Щоденники: В 3-х т. : Т. 1 (1943–1967) / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д. Гончар ; [худож. оформ. М.С. Пшінки]. 2-ге вид., випр. Київ : Веселка, 2008. 455 с.
6. Гончар О. Щоденники: В 3-х т. : Т. 2 (1968–1983) / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар ; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. 2-ге вид., випр. Київ : Веселка, 2008. 607 с.
7. Гуменна В. Пошук істини як етична проблема в романі О. Гончара «Твоя зоря». *Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. пр. Випуск 14* / Ін-т філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. С. 28–34.
8. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
9. Мейзерська Т. Концепція духовності у творчості Р.П. Уоррена («Потоп») і О. Гончара «Циклон», «Твоя зоря». *Літературний процес і творча індивідуальність письменника (на матеріалі творчості О. Гончара): Тези доп. обл. конф. / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1988. С. 95–96.*
10. Наєнко М. Романтичний епос: Ефект романтизму і українська література. 2-ге вид., зі змінами й доп. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2000. 382 с.
11. Пащенко В. Боротьба Олесь Гончара за духовні цінності народу (на прикладі роману «Собор»). *Історія релігій в Україні: наук. щорічник / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею Історії релігії. Львів, 2008. Кн. 2. С. 749–757.*
12. Пащенко В. Гончарова правда про духовність і церкву : монографія. Полтава : АСМІ, 2006. 359 с.: портр.
13. Пащенко В. Роман «Собор» як засіб реалізації релігійних поглядів Олесь Гончара. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу».* Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3 т. Луцьк, 2008. Т. 3. С. 223–227.
14. Степаненко М. Літературний простір «Щоденників» Олесь Гончара : монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 528 с.
15. Степаненко М. Світ в оцінці Олесь Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника. Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2012. 284 с.
16. Ульянова Н. Гуманістично-правові ідеї роману «Прапорносії» Олесь Гончара в контексті сьогодення. *Літературознавчі студії: Збірник наукових праць.* Київ : ВПЦ «Київський університет», 2018. Випуск 3(54). С. 247–256.
17. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди, 2002. 744 с.
18. Rudnytzky L. Oles' Honchar – Selected Documents. *The Ukrainian Quarterly. A Journal of Ukrainian and International Affairs.* Spring 2000. Volume LVI, No. 1. P. 79–86.

**Prylipko I. L. THE ETHICAL VALUES IN OLES HONCHAR'S DIARY DISCOURSE
1943–1983 YEARS**

The article considers the ethical concepts represented in the pages of O. Honchar's "Diaries". The basis of moral and ethical ideas and beliefs of the artist is clarified. It is proved that the determining factors in the formation of the axiological system that representations in the pages of the "Diaries" are the Christian principles laid down in childhood, which became fundamental to the life and worldview and creative position of O. Honchar, as well as military experience that significantly influenced the rethinking of man, good and evil, determined the formation of their own life position. Christian values and the experience of war have become a kind of ideological prism of perception and evaluation of events and people. Based on the analysis of diary entries, the semantic and reception specifics of such concepts as freedom, love, truth, work and etc. are revealed. Particular attention is give to the importance in the ethical system of O. Honchar of Christian values, ideas about God, man, life. It was found that the knowledge of the dialectic of human nature deepened the need to actualize the meaning of moral and ethical values with their own lives and creativity, to affirm the humanistic principles that define the essence of man. Emphasis on the interdependent connection of religious, ethical and aesthetic values in the diary discourse of O. Honchar. It is proved that "Diaries" represent their author not only as a writer and critic, public and cultural figure, but also as a profound thinker, whose thoughts went far beyond the worldview and ideological framework of the era in which he lived and created, in many ways ahead its time, remaining relevant in the context of modernity.

Key words: *ethical values, diary entries, God, man, freedom, love, truth, creativity.*